

Niektoré aspekty výskumu používania spisovného jazyka a nárečia v ústnej komunikácii

Gabriela Múcsková

Filozofická fakulta UK, Bratislava

1. Prostredie, v ktorom sa stretávajú dve variety jedného národného jazyka, a to nárečie a spisovná slovenčina, umožňuje získavať materiál, ktorý prispieva k poznaniu nielen súčasného vývinu nárečí v bezprostrednom kontakte so spisovným jazykom, ale aj k poznaniu samotného sociálneho prostredia a procesov, ktoré sa v ňom uskutočňujú.

Takáto jazyková situácia je typická pre Gelnicu, kde som v roku 1990 vykonala nárečový a čiastočne aj sociolingvisticke zameraný výskum. Koncipovaný bol len ako istá sonda, získaný materiál preto neposkytuje súhrnný obraz o celkovej jazykovej situácii mesta, no naznačuje možnosti ďalšieho zamerania výskumu.

2. Mesto Gelnica sa nachádza v južnej časti spišského regiónu a je pevne zasadené do svojho nárečového okolia. Je to mesto s historickou baníckou tradíciou a s pôvodným obyvateľstvom, najmä pokiaľ ide o strednú a staršiu generáciu. Má približne 5.5 tisíc obyvateľov a je obchodným a spoločenským centrom Hnileckej doliny. Nárečie Gelnice má svoje špecifické črty v porovnaní s nárečiami okolitých dedín a osád a uplatňuje sa dodnes v bežnej komunikácii najmä v súkromnom styku aj u strednej, mladšej, dokonca aj najmladšej generácie, ktoré už vo verejnom styku alebo v oficiálnej komunikácii používajú spisovnú slovenčinu.

Spisovný jazyk a nárečie tu existujú vedľa seba ako dva subsystemy, ktoré síce môžeme opísať vo všetkých jazykových rovinách, ale ktoré sa vo svojej ideálnej podobe v samotnej komunikácii takmer nevyskytujú. Predstavujú len isté hraničné alebo krajné póly a na základe ich diferenčných javov je v prejavoch jednotlivých komunikantov možné sledovať rôzne stupne prítomnosti prvkov toho ktorého subsystemu, a tak rozlišovať prejavy nárečové a spisovné, teda vlastne prejavy s prevládajúcim nárečovým alebo prevládajúcim spisovným charakterom.

Konkrétne prostredie alebo komunikačné sféry, v ktorých sa výpovedť uskutočňuje, patria medzi tie sociálne faktory, ktoré najvýraznejšie ovplyvňujú správanie človeka a teda aj jeho jazykový prejav. Jednotlivé sféry komunikácie rozdeľujeme na dva základné typy: a) sféry bežnej (neoficiálnej) komunikácie, b) sféry oficiálnej komunikácie. Pre sféry prvého typu je charakteristická neformálnosť, uvoľnenosť, a teda aj menšia uvedomenosť a kontrola jazykovej stránky vlastného prejavu. V týchto sférach sa nielen u obyvateľov staršej, ale aj strednej a mladšej generácie vo veľkej miere uplatňuje ako prostriedok komunikácie nárečie.

Vo sférach oficiálnej komunikácie sa uplatňuje väčšinou spisovná slovenčina, pričom konkrétne výpovede v závislosti od individuálnych sociologických faktorov jednotlivých komunikantov obsahujú dialektom podmienené odchýlky. Jazykový prejav vo sférach oficiálneho dorozumievania sa vyznačuje vyššou formálnosťou, uvedomenosťou a sebakontrolou. Preto v týchto sférach dochádza k posunu alebo prepínaniu z nárečovej variety smerom k spisovnej variete u tých obyvateľov, ktorí v bežnej (neoficiálnej, súkromnej) komunikácii používajú nárečie. Pri tejto časti obyvateľov môžeme hovoriť o istom druhu diglosie (porov. Švejcer – Nikofskij, 1983, s. 135–140; Meeus, 1979), pričom miera a schopnosť prepínania (čiže aj stupeň ovládania spisovnej normy) je u každého jednotlivca rôzna a závisí od množstva sociálnych a psychologických faktorov.

Dôležité je pritom zdôrazniť, že v tomto procese prepínania z nárečia do spisovného jazyka nejde o automatické nahrádzanie jedného systému (nárečia) systémom druhým, ani o automatické alternácie všetkých hláskoslovných, morfológických a lexikálnych prostriedkov. Tento proces sa uskutočňuje v istom „výbere“ prvkov alebo javov miestneho nárečia, ktoré sú nahradzané prvkami spisovného jazyka. Zatiaľ čo pri posune od jednej variety k druhej ide o uvedomený a prirodzený proces, ktorý má svoje reálne príčiny a motivácie (cieľ komunikácie, adresát, prostredie a pod.), výber prvkov, v ktorých sa tento posun realizuje, sa vyznačuje omnoho menšou mierou uvedomenosti zo strany samotných respondentov. Týka sa predovšetkým takých prvkov, ktoré vystupujú v povedomí človeka žijúceho v takomto „dvojvarietnom“ prostredí ako evidentné alebo dištinktívne príznakové (porov. Trudgill, 1986). Podrobným rozborom konkrétnych výpovedí je možné vypracovať istú hierarchiu rozdielných javov medzi oboma varietami podľa stupňa ich dištinktívnej príznakovosti vo vedomí komunikantov; zároveň sa každý komunikant (u ktorého sa posun uskutočňuje), resp. jeho prejav v konkrétnom prostredí dostáva na istú úroveň danej hierarchie. V tabuľke uvádzame prehľadne len niekoľko vybraných hláskoslovných zmien, ktoré sa pri prepínaní uskutočňujú v rozličnej miere, resp. sa vôbec neuskutočňujú:

	narečový	→	spisovný prejav
ř, d'	c, dz	→	ř, d' [d'evedařpolki, vid'íte, budu veďeř, dovid'eňia]
s, z pred i, e	š, ž	→	s, z [musi, d'esiařka, v zime, skusim]
ia, ie	a, e	→	ia, ie [d'esiařka, tieto, tiež poviete, veďia] a, e najmä v koncokách [menše nei, makše, dovid'eňa potvrdeňe, rešeňia] ja, je po permciach [privjazaf, ř_pjatok, papjere zasmjat]